

QARAQALPAQ TILINDE DIALEKTLIK LEKSIKOGRAFIYASÍNÍN QÁLIPLESIWÍ HÁM RAWAJLANÍWÍ

Xojabekova Gulsulhw

*Kegeyli rayoni 55-sanlı tereñlestirip oqıtılatuǵın ulıwma orta bilim beriw mektebinin
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15079296>

Annotaciya: *Maqalada qaraqalpaq dialektologiyası hám onda usı baǵdardaǵı sózliklerdiń dúziliwi, qáliplesiwı, dialektlik leksikografiyasınıń qáliplesiwı haqqında sóz etiledi.*

Tayanış sózler: *leksikografiya, dialekt, sóylesim, sózlik, sózliklerdiń dúziliwi, ádebiy leksikografiya, tarawlar sózligi, kitabıy sózler, qarapayım sózler, dialektlerdiń klassifikaciyası.*

Ulıwma túrkiy leksikografiyasına, sózlik dúziw tájiriyesine itibar qaratsaq, búgingi kúnge shekem bir qatar sózliklerdiń júzege kelgenligin kóremiz. Solardıń ishinde, qaraqalpaq til biliminde de bir qatar sózliklerdiń payda bolǵanlıǵı málim. Tek ǵana qaraqalpaq tiliniń leksikografiyası boyınsha búgingi kúnge shekem 70 ke jaqın túrlishe tarawlarǵa arnalǵan sózliklerdiń dúziliwi – bunıń ayqın dálili.

Ádebiy leksikografiyamızda túsindirme, eki tillik, tarawlar boyınsha terminologiyalıq, imla, orfoepiyalıq hám basqa da sózliklerdi tayarlaw bunday jumıslardı iske asırıwdıń teoriiyası qarastırılса, ádebiy emes leksikografiya yaǵnıy dialektologiyalıq, qarapayım hám kitabıy sózlerdiń sózligi menen usı sıyaqlı miynetlerdiń teoriyalıq máselelerin óz ishine aladı. Demek, bul tárepinen qaraganımızda, dialektlik sózlikler, sonday-aq leksikografiyanıń tiykarǵı obyektı dialektlik leksika bolsa, ádebiy leksikologiya menen leksikografiya bul ádebiy leksikanı óz ishine aladı. Bul tárepinen, dialektlik leksikologiya menen leksikografiya tarawındaǵı erisken tabıslardıń birdey emesligin seziw múmkin. Dialektologiyalıq sózliklerde elege shekem dialektlik leksika menen ádebiy leksikanıń qollanıw shegaraları anaw yamasa mınaw sózdi leksikografiyalıq izbe-izlikte beriw, dubletler, hár qıylı variantlar, kóp mánili dialektlik sózdiń ádebiy tildegi jubaylasın tabıw, omonimlerdiń túrleri, omonimler máselesin tek ǵana qaraqalpaq tili emes, al ulıwma túrkiy tillerde de ushiratpaymız. Bul haqqında dialektolog ilimpaz O. Dospanov: «Túrkiy tilleriniń leksikografiya (sonıń ishinde dialektlik leksikografiyada) hár qıylı tildegi sózliklerdi dúziw, olardı kópshiliktiń dodalawına salıw, hár qıylı máselelerin qarastırw sıyaqlı tárepleri boyınsha ádebiy sózliklerdiń házirgi jetiskenliklerinen artta qalıp kelmekte» - dep búgingi dialektologiya ilimindegi mashqalalardı atap kórsetedi. [2.3].

Qaraqalpaq dialektlik leksikografiyasınıń qáliplesiwinde dialektlik mazmunda sózlik dúzgenler: N.A.Baskakov, O.Dospanov, D.S.Nasırov hám basqa da bir qatar

ilimpazlardıń sózliklerin úyreniw, olardıń dialektologiyalıq sózlik dúziwdegi is tájiriybelerin, sózlik dúziw principlerin, reestr sıpatında alınǵan dialektlik sózlerdiń aymaqlıq ózgesheliklerine qaray bóliniw jaǵdayı, janlı sóylew tillerinen alınǵan mısallar menen beriliwi hám onıń ádebiy tilge beriliwi jaǵdayların, álbette, esapqa alıwımız kerek dep esaplaymız.

Xalıq tilindegi jergilikli ózgeshelikler – janlı sóylew tilindegi aymaqlıq sıpatqa iye sózler tildi izertlewshilerdiń dıqqatın erteden awdarıp kiyatırǵan qubılıslardıń biri. Qálegen tildiń awızeki sóylew tili quramında jergilikli til qubılısların ushıratıwǵa boladı. Qaraqalpaq tili ishinde de sol sıyaqlı qaraqalpaqlardıń taraǵan aymaqlarınıń, hámмесinde sol jerde jasaytuǵın xalıqtıń tiline tán ózgesheliklerdiń bar ekeni bayqaladı. Bunı ilimde dialektlik qubılıslar dep ataydı. Dialektlik qubılıslar - xalıq tiliniń kórinisi. Hár bir aymaqta jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń tilinde ushırasatuǵın tillik ayırmashılıqlardıń payda bolıwınıń hám til qubılıslarınıń bir-biri menen ushılasatuǵın tariyxıy negizleri bar.

Dialektlik ózgeshelikler - degenimiz, belgili bir jerdiń, aymaqlıq xalıqtıń ózine xızmet etetuǵın fonetikalıq, grammatikalıq hám leksikalıq jaǵınan ózine tán ózgeshelikleri bar. Ulıwma xalıqlıq tildiń bir bólegi. Dialektlerde gezlesetuǵın jergilikli ózgeshelikler sol tilden paydalanıwshılar ushın keń tanımалıqqa iye bolmay hám olar barlıq aymaqta ǵana qollanıladı. Tildegi dialektler menen sóylesimler dialektologiyanıń máselelerin sheshiw ushın ǵana izertlenbeydi.

Al, dialektlerdi ondaǵı til ózgesheliklerin biliwde, til tariyxın izertlewde, xalıq tiliniń sóz baylıǵın meńgeriwde hám teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń izertleniwі máselesin rus ilimpazlarınan N.A.Baskakovtıń miynetleri menen baslanadı. [1.408].

1930-jıllarda qaraqalpaq tili haqqında jazılǵan S.E.Malovtıń, E.D.Polivanovtıń hám de A.A.Sokolovlardıń miynetlerinde de onıń dialektlerge qatnası boyınsha ayırım pikirlerdiń bar ekenligin esapqa alıw zárúr. N.A.Baskakov óziniń bul joqarıda atap ótilgen miynetinde qaraqalpaq tilinde eki dialekt bar dep atap kórsetedi: 1. Arqa-Shıǵıs; 2. Qubla-Batıs. Usı eki dialekt arasındaǵı fonetikalıq, morfologiyalıq hám leksikalıq ózgesheliklerdi salıstıradı. Kitaptıń sońında dialektologiyalıq materiallar hám dialektlerdiń qısqasha sózligin beredi.

Qaraqalpaq tiliniń dialektlerin izertlew hám onıń jergilikli ózgesheliklerine itibar qaratıw máselesi, materiallardı jıynaw jumısları 1920-1930-jıllardan baslanadı. Olardan, ásirese, E.D.Polivanovtı da atap ótiw orınlı.

Sonday-aq, A.A.Sokolov [4] ta bul tarawda bir qatar jumıslardı alıp barǵan. Usı sıyaqlı kóplegen ekspediciyalardıń járdeminde bahalı dialektologiyalıq materiallar

jiynaldı. Olar qaraqalpaq ádebiy tilin dúziwge, onıń normaların anıqlawda álbette, járdem berdi. Hátteki, shet el ilimpazı Stefan Burmnıń miynetin de [5.17] atap ótiw múmkin. Bul haqqında dialektolog ilimpaz O. Dospanov óziniń ilimiy miynetlerinde toqtap ótken. Stefan Burm qaraqalpaq tili dialektlerin: 1.Qońrat; 2. Shayx-Abbaz; 3. Qarasaqal dialekti dep klassifikaciyalaydı.

Qaraqalpaq tili dialektlerin izertlewde, dialektlik sózlik dúziw principiwrin anıqlawda bul ilimpazlardıń miyneti ayrıqsha dep esaplaymız. Sózler ya territoriyaǵa, ya kásipke baylanıslı shekleniwshilikti bilmeytuǵın awızeki hám jazba pikir alısw procesinde ulıwma sóylewshi tárepinen belgili bir túsiniklerdiń tildegi ataması sıpatında qabıl etilgen, til zańlılıqlarına sáykes qalıplesken leksikalıq elementler kiredi. Bunday leksikalıq elementler sol tilde sóylewshi hár bir adam ushın da ortaq bolıp keledi. Qálegen adam bul leksikalıq birliklerden pikir alıswdıń talabına sáykes anaw ya mınaw dárejede paydalanıw múmkinshiligine iye.

Ulıwma xalıqlıq leksikanıń tiykarın ádebiy tildiń leksikalıq birlikleri quraydı. Onıń quramında kóp mánili jeke sózler de, terminler de, arxaizmler de, istorizmler de neologizmler de, frazeologiyalıq sóz dizbekleri de hám t.b. ulıwma xalıqlıq xarakterge iye sózler de bar. Qullası, qaraqalpaq tilinde sóylewshi aǵzalarınń hámmesine ortaq sózlerdiń barlıǵı jiynalıp ulıwma xalıqlıq leksikanı payda etedi. Tilimizdegi sóylew tiline tán *geshshe*, *algárez*, *poskelle* usaǵan bazı bir sózler ádebiy tildiń leksikasına kirmeydi, biraq olarda ulıwma xalıqlıq ortaqlıq bar. Xalıq sóylew tilinde barlıq sóylewshiler tárepinen bul sózler usılayınsha qabıl etilgen. Sonlıqtan, bunday ulıwma xalıqlıq xarakterge iye xalıq sóylew tiliniń leksikalıq birlikleri de ulıwma xalıqlıq leksikada óz ornına iye boladı. Solay etip, qaraqalpaq tiliniń ulıwma xalıqlıq leksikası qaraqalpaq tilinde sóylewshi barlıq adamlar ushın ortaq ulıwma xarakterge iye sózler eken.

Tilimizde dialektlik xarakterge iye bolǵan sózlerdi de kóriwge boladı. Olar belgili bir territoriya tarawında ǵana qollanıladı hám sol territoriyada jasawshı adamlardıń leksikasında ushırasadı. Bunnan, álbette, dialektlik ayrıqshalıqlar menen xarakterlenetuǵın adamlardıń óz aldına bólek leksikası boladı eken degen sóz kelip shıqpawı kerek. Qaysı dialekti alıp qarasaq ta, onıń ulıwma xalıq tiliniń qaramaǵında turatuǵınlıǵın kóriwge boladı.

Hár qanday tildegi dialektler bir-birinen ayrılatuǵınlıǵın grammatikalıq qurılısına, sózlik fondına iye bola almaydı, sebebi olar óz aldına grammatikalıq qurılısına, sózlik fondına iye bolǵanda bir-birine usamaytuǵın hár túrli tiller yamasa bir-birine azlı-kópli jaqınlıǵı bar usas tiller bolıp shıǵar edi. Mine, sonlıqtan da, dialektler ulıwma xalıq tiliniń shaqapları bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq xalıq sóylew tiliniń dialektlerin izertlew boyınsha maǵlıwmatlar qaraqalpaq tilinde ulıwma, bir-birinen ayrılatuǵın eki dialektiń bar ekenligin kórsetedi. Al, sońǵı izertlerge tiykarlana otırıp, D.S.Nasırov eki dialektiń territoriya shegarasın belgilewge geypara ózgerisler engizip, olardı arqa hám qubla dialektler dep bóledi.

Mine, usı eki dialektiń hár qaysısınıń jeke ózlerine tán, sol dialektlerdi quraytuǵın territoriyada jasawshı adamlardıń leksikasında ushırasatuǵın, qollanıw órиси sol territoriya menen ǵana sheklengen sózler bar. Máselen, qaraqalpaq ádebiy tilinde shelek sózi aktiv leksikalıq birlik sıpatında qollanılatuǵınlıǵı belgili, al arqa dialekt wákılleriniń leksikasında shelek sóziniń sheker degen variantı awızeki sóylew tilinde paydalanılıwda.

Usınday belgili bir territoriyada jasawshı xalıqlardıń sóylew tilinde ushırasatuǵın sózler dialektlik sózler dep ataladı. Olar xalıq sóylew tilindegi dialektlik leksikanı quraydı. Ádebiy tildiń normaları menen salıstırıp qaraw arqalı dialektlik ózgesheliklerdi payda etetuǵın dialektizmniń ulıwma úsh túrin kóriwge boladı. Olar leksikalıq, fonetikalıq hám grammatikalıq dialektizmnen ibarat.

Leksikalıq-fonetikalıq dialektizm bul anaw ya mınaw dialektte ádebiy til normaları menen salıstırǵanda belgili bir leksikalıq-fonetikalıq ózgesheliklerdiń xarakterligi arqalı ajratıladı. Máselen, *u* sesiniń ornına qubla dialektte *ı* sesiniń esitiliwi: *Qubla-qıbla, muz-mız* t.b. Yaması *a* sesiniń ornına qubla dialektte *á* sesiniń esitiliwi: *aldında-áldinde, hal-hál* t.b. *s* sesiniń ornına *sh* sesiniń aktiv qollanıwı: *sorpa-shorpa, salı-shalı* t.b. Bul dialektlerde usınday bazı bir fonetikalıq ózgesheliklerdiń ushırasıwı qaraqalpaq xalıq sóylew tilindegi fonetikalıq dialektizm tiykarında payda bolǵan ayrıqshalıqlardan ibarat.

Leksikalıq-grammatikalıq dialektizm xalıq sóylew tiliniń ayırım dialektlerine tán leksikalıq grammatikalıq ózgesheliklerden ibarat. Máselen, qaraqalpaq ádebiy tilinde pille sózinen – *pesh* affiksi arqalı ekinshi bir leksikalıq mánige iye dórendi túbirdi (*qusman*) payda etiwge boladı. Al, qubla dialektte sol *-shı* affiksiniń ornına –*man* affiksi paydalanılıp, *qusshı* sóziniń *qusman* - qustı qolǵa úyretetuǵın adam mánisinde qollanılatuǵınlıǵın kóriwge boladı.

Leksikalıq dialektizm – bul ádebiy tildiń leksikasına kiretuǵın sózlerdiń ishinde joq, al belgili bir dialekt wákılleriniń awızeki pikir alısıwında ushırasatuǵın, sol territoriyaga ǵana xarakterli sózlerden ibarat. Bunday sózler kóbinese ádebiy tildiń sózlik quramındaǵı belgili bir leksikalıq birliktiń anaw ya mınaw dialekttegi ekvivalenti sıpatında keledi. Máselen, qaraqalpaq ádebiy tilinde *háviz* sózi ańlatatuǵın mánini qubla dialektte *úniz* sózi arqalı ańlatadı, ádebiy tildiń

leksikasındaǵı *shırpı* sóziniń ekvivalenti sıpatında qubla dialektte *kúkirt* (káwirt) sózi jumсалadı.

Solay etip, dialektlik leksikanı quraytuǵın sózler belgili bir dialekt wákilleriniń sóylew tilinde territoriyalıq sheńberde ǵana qollanıw órиси jaǵınan sheklengen sózlerden esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq sóylew tilindegi dialektizmniń tiykarınan alǵanda, leksikalıq-fonetikalıq, leksikalıq-grammatikalıq hám leksikalıq túrleri bar. Dialektlik leksikanı quraytuǵın sózlerdiń ózleri de kópshilikke tanıslıq dárejesiniń jaǵdayına qaraǵanda birdey emes. Olardıń geyparaları hátteki, ádebiy tilimizde qollanıw júrgen variantınıń sinonimi sıpatında olardıń qatarın tolıqtırıp, solar menen qatar qollanıw kiyatır dewge boladı. Demek, qaraqalpaq tilinde dialektlik ózgesheliklerge iye sózlerdi dialektologiyalıq sózliklerge kirgiziw hám onıń mánilerin óz waqtında anıqlaw zárúr dep esaplaymız.

Ádebiyatlar

1. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык (матералы по диалектологии, том I). -М., 1951. С.408.
2. Dospanov O. Qaraqalpaq aymaqlıq leksikografıyası (oqıw qollanba). - Nókis, Qaraqalpaqstan. 2008. 3-bet.
3. Поливанов Е. Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка// Сб. Хорезмской экспедиции. - Ташкент, 1933.
4. Соколов. А. А. Материалы по каракалпакскому язык, литературе и историй. - Туркистан, 1934.
5. Nasırov. D. S., Dospanov. O. Qaraqalpaq dialektologiyası. - Nókis, Bilim, 1995, 17-b.
6. Джубатхановна, С.С., и Джаксимуратовна, М.Г. (2021). Типы структуры фразеологизмов в произведении Т. Каипбергенова «Секрет, известный только тебе». *Турецкий журнал компьютерного и математического образования (TURCOMAT)* , 12 (14), 4486-4490.